

Ravnunge-Tue som navngiven viking, runestensrejser og myte

Af Michael Lerche Nielsen

1. Runesten, Magt og Mindesmærker

Det vidtstrakte sydvestjyske område strækker sig tværs over Jylland fra Kolding op til Vejle Ådal i øst og ud til Vesterhavet. I vikingetiden var området centralt placeret: Langs kystzonen mod vest lå en stribe handelspladser ned mod Danmarks ældste by Ribe; østpå passerede Hærvejen igennem området langs vandskellet næsten op til kongesædet i Jelling mod nord. Transporten i indlandet fulgte vidtforgrenede vejsystemer og øst-vestgående åsystemer, først og fremmest Kongeåen og Varde Å. Sognavnet Vester Starup, gammeldansk **Stadharthorp*, der betyder 'bebyggelsen ved ladepladsen', vidner om denne trafik, mens et andet stednavn længere sydpå, København og måske det nærliggende sognavn Skrave vidner om handelsaktiviteter på stedet.¹

Det er overflødig at nævne, at Sydvestjylland også arkæologisk er velkendt for sine udgravninger af landsbyer, handelspladser, Ribe m.v.² Også blandt ældre løsfund findes der bemærkelsesværdige genstande; således var guldsmeden fra Hornelund i mange år Danmarks største guldfund fra vikingetiden. Der dukker stadig spektakulære fund frem fra området, fx ryttergraven i Grimstrup³ samt en runesten fra den tidlige vikingetid i Malt.⁴

Det var derfor ikke et tilfælde, at Askov Højskole blev valgt som stedet, hvor symposiet »Runesten, magt og mindesmærker« blev holdt 3.-5. oktober

2002. Tanken bag symposiet var at få vikingetiden belyst ud fra forskellige indfaldsvinkler og forsknings-traditioner. Symposiet, der havde 34 deltagere fra fem lande, blev støttet økonomisk af Statens Humanistiske Forskningsråd og Aarhus Universitets Forskningsfond. Af symposiets 15 foredrag er 9 trykt i dette bind af Hikuin.

2. Sydvestjyske runefund

Da Lis Jacobsen og Erik Moltke i 1941-42 udgav standardværket *Danmarks Runeindskrifter* (DR) var 23 runeindskrifter kendt fra det sydvestjyske område. Siden da er yderligere en række væsentlige fund kommet til, først og fremmest fra Ribe samt runestenen i Malt, der blev fundet i 1986.

Til den ældste fundgruppe med runeindskrifter hører fibler fra tredje århundrede e. Kr. Rosetfiblen fra Næsbjerg,⁵ hvis indskrift desværre er beskadiget og usikkert tolket, er således Sydvestjyllands ældste runefund. Fra germansk jernalder (ca. 500 e. Kr.) stammer det, der er blevet betegnet som »Danmarks vigtigste brakteatfund« fra Darum og Skonager, DR Brakteat 9-13 og 14-16. Dertil kommer endnu en runebrakteat fra Sædding (på grænsen mellem Nørre Nebel og Lydum Sogne).⁶ Områdets relativt mange brakteatfund må ses i sammenhæng med den rigdom, som jernudvindingen må have bragt til egnen i denne periode.

Fra den tidlige vikingetid kan – udover runestenen fra Malt – fremhæves en amulet fundet i Ribe, der er skrevet på et stykke af en hjerneskal fra et menneske.⁷ Disse fund er centrale for vores viden om overgangen fra den ældre 24-tegns runerække til vikingetidens 16-tegns futhark og dateringen af denne overgangsperiode. Begge indskrifter vil givetvis holde runologerne beskæftigede mange år fremover.

Fra senvikingetiden stammer foruden Ravnunge-Tues tre runesten i Bække, DR 29, Læborg, DR 26, og Horne, DR 34, som er emnet for denne artikel, yderligere en runesten ved skibssætningen uden for Bække, DR 30, samt en fragmentarisk bevaret runesten i Egtved Kirke, DR 37. Nord herfor findes de berømte runesten i Jelling, DR 41-42, samt en tredje uden tilknytning til Jellingkongerne.⁸ Dertil kommer runestenen på Randbøl Hede, DR 40, et fragment i Grindsted, DR 44, samt en sen runesten fra Oddum, DR 46. Disse runesten udgør en perifer gruppe i forhold til den langt større runestenstæthed man finder i Nordøstjylland mellem Viborg og Randers, fra Himmerland og ned på Djursland.

Af løsgenstande må nævnes en indskrift på en hvalbensplade fundet i Ribe⁹ samt en indskrift på den ene halvdel af en hjortetaksklemme brugt til kamproduktion, der er fundet ved Oksbøl Strand.¹⁰

Fra middelalderen kendes romanske ligsten med runeindskrifter fra Føvling, DR 25, og Vamdrup, DR 28, ligesom der er runer på døbefonten fra Brøndum, DR 31. Fragmenter af en rimeligvis middelalderlig runesten er desuden fundet i Ølgod.¹¹ Mestersignaturer i kirkekvadre kendes desuden fra Ål og Holsted, DR 31 og DR 24. Fra selve Ål kirke er rapporteret en grafitiindskrift i kalkpudsen, men den blev desværre aldrig ikke undersøgt, før væggen på ny blev overkalket.¹² Kirkebyggerne har desuden nummereret tag-

tømmeret med runer – de såkaldte tømerruner – i en række af de sydvestjyske kirker,¹³ men der foreligger desværre ikke en systematisk inventering. Af løsgenstande fra middelalderen kan nævnes en fingerring af guld fra Gørding, DR 20, og blandt de middelalderlige runegenstande fra Ribe er den lange sygdomsbesværgelse på den såkaldte Ribe lyf-stav i særklasse.¹⁴

Totalt kendes der – afhængigt af den nøjagtige geografiske afgrænsning, samt hvor mange af de ikke-meningsgivende »indskrifter« man medregner – godt 30 runeindskrifter fra Sydvestjylland. Disse runefund viser, at Sydvestjylland var med på moderne runologisk set fra ca. 200 e. Kr. til 1300-tallet.

3. *Ravnunge-Tues runesten*

Interessen for Ravnunge-Tues runesten er tidligt blevet synonym med spørgsmålet, om hvorvidt Thyra, der nævnes i runeindskrifterne, kan være identisk med Gorm den Gamles dronning. Meningerne har været delte, og runestenenes placering i danmarkshistorien har vekslet tilsvarende fra totalt fravær til fantasirige spekulationer. Diskussionen har til dels overskygget de basale spørgsmål om runestenenes sproglige informationer og runologiske indplacering.

På sin vis er dette uretfærdigt, fordi Karl Martin Nielsen har udredt problemstillingen på udmærket vis i en artikel fra 1954. Nyere viden og det større overblik over indskriftmaterialet, vi har i dag, bekræfter i store træk de gamle resultater.

Runologisk set har Ravnunge-Tues sten lidt under, at de ikke rigtig passer ind i den systematik, som opstilles i *Danmarks Runeindskrifter*, og derfor dateringsmæssigt og typologisk synes at pege i vidt forskellige retninger. Samme usikkerhed finder man i Erik Moltkes rune bog fra 1976, og stenene har følgelig ikke fået den plads de fortjener på det runologiske par-

nas. For at strø salt i såret har runologernes stedmoderlige behandling af Ravnunge-Tues runesten desværre på det seneste ført til misforståelser af deres sproglige indhold.

Jeg vil i det følgende gennemgå runestenene, indskriftsdisposition, indskriftstyper og endelig de basale sproglige informationer i indskrifterne, herunder personnavne og relationer mellem personerne. Afslutningsvis vil jeg kommentere den mytedannelse, der er opstået omkring Ravnunge-Tue og den historiske epoke, han tilhørte. Spørgsmålet er, i hvilken grad runestenene indirekte oplyser om datidens »magt og mindesmærker« i det område, hvori de er fundet.

4. Runestenene

Ravnunge-Tue nævnes på tre sydvestjyske runesten: Bække-stenen, DR 29, Læborg-stenen, DR 26, og fragmentet fra Horne, DR 34. Omsat til latinske bogstaver med fed, olddansk normalisering i kursiv samt nudansk oversættelse lyder indskrifterne som følger:

Læborg-stenen, DR 26

Side A: **rhafnukatufi : hiau : runar : pasi aft**

Side B: **þurui : trutnik : sina**

Side A: *Rafnunga-Tófi hió rúnar þessi æft*

Side B: *Þórvé, dróttning sína.*

Ravnunge-Tue huggede disse runer efter Tyra, sin »dronning«.

Bække-stenen 1, DR 29

rafnuka:tufi : auk : futin : | auk : knubli : þair : þrir : kaþu : | : þuruiar : hauk :

Rafnunga-Tófi ok Fundinn ok Gnýpli þærir þrir gærðu Þórvéar haug.

Ravnunge-Tue, Funden og Gnyple, de tre gjorde Tyras høj.

Horne-stenen, DR 34

...fnukatufi kapi hauk þ...

[*Ra*] *fnunga-Tófi gærði haug Þó[rvéar] / þann[si] ...*

Ravnunge-Tue gjorde Tyras(?) eller denne(?) høj.

De tre runesten udgør en unik gruppe blandt de danske runesten.¹⁵ For det første er vikingetidige runesten som nævnt ikke særligt almindelige i Syd- og Vestjylland. For det andet er det på dansk grund usædvanligt, at samme person omtales på flere, geografisk adskilte runesten. Der findes paralleller fra Mellemsverige, hvor sten med nærtbeslægtede indskrifter er rejst med en vis geografisk afstand fra hinanden. Blandt eksemplerne kan nævnes de upplandske runestenene ved Ekillabro og Varpsund, U 644 og U 654, samt Jarlabankes runesten i Täby.¹⁶ Der er dog væsentligt længere mellem Ravnunge-Tues runesten end de svenske eksempler. Ganske vist er der kun 6 km mellem Bække og Læborg, som begge ligger på Hærvejen, men de to lokaliteter ligger omtrent 50 km øst for Horne.

De tre runesten er af ret forskellig størrelse og karakter, men det kan bestemt ikke udelukkes, at de er ristet af samme person, eller eventuelt at forlæggene for indskrifterne kan tilskrives samme person. I hvert fald opviser to af indskrifterne en usædvanlig ortografi i datidsformen 'gjorde', runedansk *gærði/gærðu*, ristet uden **r**-runen, **kapi**, **kaþu**, hvilket kunne indikere, at samme rister står bag.

Selve stenene er ret forskelligartede: Bække-stenen er en smukt afrundet runesten af rødlig granit med en plan side, hvorpå indskriften er indristet. Stenen rager 165 cm over jorden, og den største bredde er 120 cm. Læborg-stenen er en anderledes imponerende, men noget uregelmæssig, firkantet sten. Stenen rager næsten 240 cm op over jordoverfladen, og

Fig. 1. Bække-stenen tegnet af Magnus Petersen til Ludv. Wimmers runeværk 1893-1908. Indskriften, der læses fra højre mod venstre og skiftesvis nedefra, oppefra og nedefra, kan karakteriseres som en klassisk jysk runesten.

bredden på indskriftsiderne er 64 og 72 cm. Stenen består af sortgrå granit med indslag af karakteristiske røde korn.

Bække-stenen blev fundet i kirkegårdsdiget i 1810, og det vides derfor ikke, hvor den oprindeligt har stået. Læborg-stenen lå i 1600-tallet et stykke nord for kirken sammen med en enorm vandreblok af samme stenart på et sted, der benævnes »Dronningens Hul«. ¹⁷ Egnen omkring Læborg er ikke fattig på sten, og man må have valgt den store sten på grund af størrelsen og den specielle farve. Af den første tegning fra 1620'erne fremgår det, at stenen på et tidligere tidspunkt har været forsøgt kløvet på langs og på tværs. Stenen blev i 1820'erne fragtet til Læborg Kirke. Ved en omsætning af kirkegårdsdiget i 1888 opdagede man et fragment af stenen, som antagelig har ligget der, siden diget blev bygget. Fragmentet er knækket af i forbindelse med, at man forsøgte at kløve stenen, og det forekommer derfor rimeligt at antage, at kløvningforsøget er gjort i forbindelse med kirkebyggeriet i 1200-tallet.

Horne-stenen forekommer mere beskeden i størrelse sammenlignet med de to andre, og stenen består af en mere undseelig lysgrå granit. Det bevarede fragment måler ca. 70 cm i højden og er ca. 60 cm bredt. Da stenen er næsten lige så tyk, 52 cm, gør den et noget kluntet indtryk. Det er naturligvis umuligt at gisne om, hvor meget af stenen, der er kløvet bort, men det er næppe så meget af indskriftens begyndelse, der er gået tabt, ligesom de første runestave af det formodet sidste ord i indskriften også ses. I så fald har Horne-stenen været en del lavere end de to andre. Da Horne-stenen blev opdaget i 1600-tallet, sad den ved en åbning i det østre kirkegårdsdige, som i øvrigt er opbygget af mange lignende natursten og slaggeblokke fra den forhistoriske jernproduktion på stedet. ¹⁸

5. Indskriftsdisponering

Bække-stenens indskrift er fordelt over tre lodrette rune-bånd, og teksten læses skiftevis op og ned – den såkaldte bustrofedonordning (DR sp. 822). Runerne er 16,5-19 cm høje, og man kan virkelig her tale om en klassisk type blandt især de jyske runesten (fig. 1).

Læborg-stenens indskrift består af to lodrette tekstbånd, der støder op mod hinanden langs kanten af to af stenens sider. Rune-højden varierer fra 19,5-22 cm, og også i dette tilfælde læses indskriften skiftevis opad og nedad (fig. 2). Begge tekstlinjer afsluttes med en thorshammer uden for tekstbåndet. Hammer-tegnet antages oftest at have værnende funktion og sammenholdes med den hedenske »Thor vie«-formel, man finder på andre runesten (DR sp. 52 f.). Der findes ikke direkte paralleller til de to thorshamre på Læborg-stenen, men en række runesten i Södermanland har thorshamre i stedet for det sædvanlige kors i midten af runeslangen (Sö 86 og Sö 111).

Indskriften på Horne-stenen synes i forhold til den bevarede stenkontur at gå lodret op og ned i to linjer i bustrofedonordning, ligesom de to øvrige sten. Der er dog den vigtige forskel, at indskriften og skriftbåndet fortsætter med rundt (fig. 3). Runesten med et ubrudt skriftbånd, der følger konturen af stenen (Konturordning, DR sp. 823 f.), forekommer blandt de jyske runesten, men det regnes ofte for at være et lidt yngre typologisk træk, som ifølge DR især er karakteristisk for de skånske runesten. Som paralleller til Horne-stenen kan anføres Östra Vemmenhög-stenen, DR 268, og Vejlbjby-stenen ved Århus, DR 69, hvor skriftbåndet også synes placeret midt på indskriftsiden uden at følge stenkonturen slavisk (fig. 4).

Bække- og Horne-stenene peger, hvad indskriftsdispositionen angår, typologisk i flere retninger, ligesom Læborg-stenen rummer unikke træk. Af samme

Fig. 2. Læborg-stenen tegnet af Magnus Petersen til Ludv. Wimmers runeværk 1893-1908. Runestenens indskrift er placeret atypisk langs kanten hvor to sider på stenen mødes. Det giver stenen et arkaisk udseende.

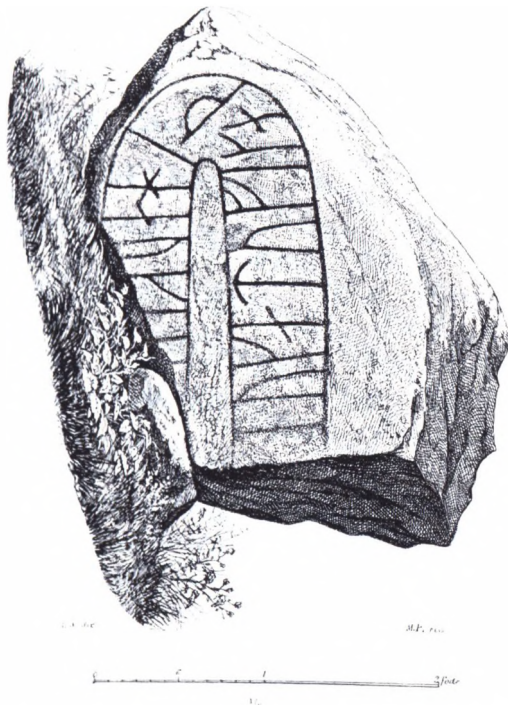

Fig. 3. Horne-stenen tegnet af Magnus Petersen til Ludv. Wimmers runeværk 1893-1908. Bemærk runebåndet, der slynger sig om stenen, og som Erik Moltke har villet se som et eksempel på »konturordning«.

grund er de, som jeg skal vende tilbage til, vanskelige at sætte i bås.

6. Indskrifttypologi

Indskrifterne på vikingetidens runesten fortæller normalt, at »A rejste denne sten (eller gjorde dette kuml) efter B«. Runestenene er mindsten over afdøde personer, men stenrejseren er i lige så høj grad i fokus. Af samme grund oplyser indskrifterne i reglen om relationen mellem de to. De fleste runesten er

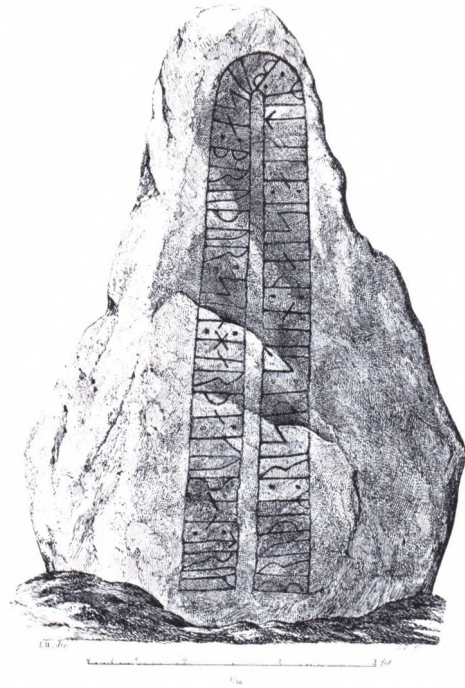

Fig. 4. Östra Vemmenhög-stenen tegnet af Magnus Petersen til Ludv. Wimmers runeværk 1893-1908. Bemærk indskriftens runebåndenes placering midt på stenen, som også Horne-stenen kan have set ud.

rejst efter et familiemedlem, men der findes også indskrifter rejst til minde om kampfæller eller handelspartnere. De to sidstnævnte relationsmønstre afviger imidlertid ikke særligt meget formulingsmæssigt i forhold til standardformelen, og selv runesten rejst af kongelige personer følger spillereglerne for den normale formulering af runestensfrasen.

Ravnunge-Tues tre runesten afviger på forskellige måder fra det normale. Mest iøjnefaldende er det, at ingen af de tre indskrifter omtaler, at der rejstes en

runesten eller et kuml, selvom netop runestenene er blevet bevaret for eftertiden. Det er på det nærmeste unikt inden for de skandinaviske runestensindskrifter at udelade omtale af den genstand, der skrives på, selve mindesmærket. De paralleller, der kunne anføres viser sig i reglen at være sidste halvdel af en indskrift, der har strakt sig over to sten. Andre paralleller viser sig at være ristet på fast fjeld, hvor man ikke har fundet anledning til at nævne den genstand, indskriften er ristet på.

Læborgstenens »runemesterformel« er næppe udtryk for, at vi skal søge efter en parsten med første del af indskriften, og der kendes i øvrigt kun ét dansk eksempel på en egentlig parsten, nemlig Klejtrup-stenen, hvis indskrift lyder »og efter Åmunde, sin sønnesøn«. ¹⁹ Begyndelsen har naturligvis stået på en anden sten. Bække-stenen – og rimeligvis Horne-stenen – er usædvanlig ved, at indskriften ikke omtaler, at der er rejst en sten (eller kuml), kun at der er opført en høj for Thyra.

De atypiske eller »ufuldstændige« rejserformler på Ravnunge-Tues runesten fik Ludvig Wimmer til at foreslå, at Bække- og Læborg-stenene oprindelig har indgået i samme monument. De to indskrifter mønstrer tilsammen omtrent en rejserformel (Bække) samt en runemesterformel (Læborg), selvom man stadig forventer »sten« eller »kuml«. Idéen er helt uden faste holdepunkter, ²⁰ og det må betegnes som ren ønsketænkning, når et Bække-monument som pendant til Jelling-monumentet undertiden har spøgt i litteraturen. ²¹

7. Typologisk datering

I den typologiske klassificering i *Danmarks Runeindskrifter* regnes Læborg-stenen til en ældre »Før Jelling«-gruppe, fordi indskriften kun består af en »runemesterformel« (DR sp. 1022), men også på grund

af de to thorshamre, der opfattes som et hedensk træk (DR sp. 52 f.). Et andet formodet arkaisk træk er skrivemåden i **rhafnukatufi** i Ravnunge-Tue, hvor brugen af **h**-runen menes at markere, at den initiale lydforbindelse /hr-/ i navneleddet *Hrafn*- endnu ikke var faldet endeligt sammen med /r-/ (DR sp. 787). Alternativt kan dette ses som et jysk træk i runesproget; i så fald uden særlig dateringsværdi. ²²

Bække-stenen anses for at være jævn gammel med Læborg på grund af personsammenfaldet, men også på grund af genitivkonstruktionen »gjorde N.N.s høj« mod det normale »gjorde høj efter N.N.« (DR sp. 1022). På baggrund af indskriftgruppens typologiske datering til »Før-Jelling-perioden« og fordi »Thyra har været et af datidens almindeligste navne« betegner Lis Jacobsen og Erik Moltke derfor sammenhængen med Jellingstenenes Thyra som »ganske usikker« (DR sp. 52).

I 1976 vender Erik Moltke problematikken på hovedet, idet han afviser – og efter min mening med rette –, at de arkaiske træk berettiger til en opdeling i en »før-Jelling« og »efter-Jelling« periode. Men på den anden side anfører han konturordningen på Horne-stenen som et så ungt træk, at det umuliggør en forbindelse mellem Thyra på Ravnunge-Tues runesten og Gorm den Gamles dronning. ²³ Moltke bevæger sig her på tynd is, eftersom et monument til minde om Thyra kan være blevet til længe efter hendes død, hvilket Haralds Jelling-sten, DR 42, til fulde beviser.

Hovedindtrykket er dog, at indskrifternes atypiske karakter vanskeliggør en indordning efter normale indskrifttypologiske kriterier: Ravnunge-Tues selv-scenesættelse er og bliver usædvanlig og påfaldende. Efter min mening kan stenene sagtens være samtidigt med runestenene i Jelling, men det behøver ikke være tilfældet.

8. Personrelationer og navne

På Læborg- og Horne-stenen optræder Ravnunge-Tue som enerejser af runestenene, mens han på Bække-stenen er stenrejser sammen med Fundin og Gnyple. Forholdet til Thyra afklares ikke udover, at Ravnunge-Tue omtaler hende som »sin dronning« på Læborg-stenen. De tre mandnavne er alle ualmindelige: Fundin (egl. 'den fundne') forekommer nogle få gange i det samlede nordiske runemateriale, mens Gnyple er et unikt navn, beslægtet med Gnupa (egl. 'klippefremspring'). Ravnunge-Tues navn er usædvanligt på grund af det foranstillede tilnavn, mens navnet Tue er et af de mest almindelige navne i runeperioden i Danmark. Når tre personer opregnes som højrejsere, som det er tilfældet på Bække-stenen, indikerer det, at personerne er forbundne via slægtskab, at de er handelspartnere eller krigskammerater, og at relationen mellem dem er ligeværdig.

Kvindenavnet Thyra, oldnordisk *Þórvé/Þyrvé*, kendes fra flere danske runeindskrifter. De to Jellingsten, DR 41-42, omtaler naturligvis Gorm den Gamles dronning Thyra. En anden Thyra, Vigots kone, har rejst Ålum-stenen 2, DR 97, mens andre Thyra'er har rejst runesten i Skivum i Himmerland, DR 133, og i Sædinge på Lolland, DR 217.

Den Thyra, der optræder på Ravnunge-Tues runesten, kan – men behøver bestemt ikke – være en af de nævnte personer.

9. Tilnavnet Ravnunge-

Forleddet »Ravnunge-« i Ravnunge-Tue kan sammenlignes med en lille gruppe lignende, foranstillede tilnavne i runematerialet: Års-stenens Val-Toke, DR 131, Ny Larsker-stenen 2, Kåbe-Svend, DR 380. Ofte må de foranstillede tilnavne forstås som et stilistisk raffinement. Det gælder fx ved en af de tre runesten

ved Hällestad i Skåne, DR 295. Her omtales vikingehøvdingen Toke Gormssøn som »Gorms-Toke« i en versificeret passage af teksten, hvor forventes for et ord, som allittererer på »g«.

Søger man efter paralleller uden for runeindskrifterne, er sagalitteraturen naturligvis oplagt. En hastig sammenligning med fx Jomsvikingsagaen giver otte navne med foranstillede tilnavne ud af i alt ca. 300 personer, der nævnes i sagaen.²⁴ Navnene er (i moderne dansk version): Guld-Harald, Harde-Knud, Klak-Harald, Skjoldmø-Einar, Strud-Harald, Sy-Æsa, Vige-Glum og Ørje-Skegge. De foranstillede tilnavne er af beskrivende art, og de vidner ligesom runeeksemplerne om, hvordan personen så ud eller opførte sig, og evt. hvor personen kom fra.

Den traditionelle tolkning har været at tolke Ravnunge- som »Ravns ætling«.²⁵ Ravnunge- er i så fald parallelt med, at efterkommere af sagnkongen Skjold kaldes »skjoldunger«. Andetleddet er ikke ordet 'unge' men derimod afledningsendelsen *-ung/-ing*, der bruges i mange sammenhænge, bl.a. til dannelsen af indbyggerbetegnelser så som 'skåning' og 'sam-sing' samt ord for levende væsener fx 'olding', 'ar-ving' og 'konge' (oprindelig *konungr*).

For at komplicere sagen findes der også en række gamle stednavne dannet med *-ung/-ing*, fx Jelling, Sæding, ligesom samme typer af ord kan dannes med den sekundære afledningsendelse *-ning* og *-ling*: Knytling (efterkommere af Knud den Store, *Knútr*), 'gæsling' (af *gås*) etc. Endelig er der en række navne, der er formelt identiske med de afledte ord, og som må opfattes som kæleformer eller diminutiver. Det gælder vikingenavne som *Svartungr/Sværtungr* (dannet til adjektivet *svartr* 'sort') og *Karlungr* (dannet til personbetegnelsen *Karl* 'fri mand'). Ravnunge- kan dog næppe være et selvstændigt personnavn, da et så-

dant navn for det første ikke er overleveret, og for det andet ikke burde optræde i svagtbøjet form, som det ville være tilfældet her.

Endnu en formel mulighed fortjener dog at blive overvejet: Ravnunge- kunne være en indbyggerbetegnelse **hrafnung(i)ar* dannet til stednavnet **Hrafnungi*. I så fald må »Ravnunge-« sigte til det sted, hvor Tue kom fra, og her er Ravning på nordsiden af Vejle Ådal eller Ravning i Kalvslund Sogn i Sønderjylland de mest oplagte kandidater. Sprogligt kan man næppe skelne ætlingenavnet *Hrafnungar* fra indbyggerbetegnelsen *hrafnung(i)ar*.

Når tolkningsmuligheden af Ravnunge- som en indbyggerbetegnelse afledt af stednavnet Ravning ikke har været fremført særligt energisk, skyldes det dels, at foranstillede stednavne som regel er navne på større landsområder eller landsdele, dels at fortolkerne ikke har opfattet de to Ravning'er som tilstrækkeligt betydningsfulde. Man må her huske på, at runologernes diskussion af tolkningen af Ravnunge-Tues runesten fandt sted mange årtier, før man fik kendskab til vikingetidsbroen i Ravning Enge.²⁶ Naturligvis kan det være et tilfældigt sammenfald, men det er alligevel tankevækkende. Under alle omstændigheder har navnet Ravnunge-Tue signaleret høj social status, og vi må regne med, at det har været kendt over mindst tre-fire herreder i vikingetiden.

10. Om ordet 'dronning'

På vikingetidsdansk kan 'dronning' betyde herskerinde, den kvindelige husbond, og formuleringen »efter sin dronning« kan kun forstås som en relation mellem en over- og en underordnet. Selve ordet 'dronning' (oldnordisk *dróttning*) er afledt af *dróttinn*, som betegner den mandlige leder af en *drótt*, d.v.s. en 'skare, hird'.²⁷

Vi møder den maskuline pendant til 'dróttning' i flere runeindskrifter. Eksempelvis er Glavendrup-stenen, DR 209, ristet af Sote efter *dóttin sinn* (i modsætning til hustruen Ragnhild, der har rejst stenen efter *ver sinn* »sin ægtemand«, og sønnerne, der har opført kumlet efter *fadur sinn*, »deres fader«). På de allerede nævnte skånske Hällestad-sten, DR 295-297, der er rejst af en gruppe kampfæller, omtales det fælles omdrejningspunkt, lederen Toke Gormssøn, som *sær hullan dróttin* »deres 'hulde', dvs. gode/nådige, leder«. Et tredje eksempel er den afdøde Odinkar på Skjern-stenen 2, DR 81, der omtales som *þann dýra ok dróttinfasta*, »den dyrebare og drot-tro«.

Eksemplerne viser, at *dróttin* forekommer i flere forskellige sammenhænge, og at det kan oversættes som 'leder', 'herre' og lignende. Ordet 'dronning', der er dannet til dette ord, kan derfor ikke automatisk oversættes med det nudanske dronning, sådan som mange tror, nærmest tværtimod! Der har da også været ret uforsonlige meninger om, hvordan Læborg-stenens *dróttning* burde oversættes. På et rent sprogligt grundlag kan man ikke afvise, at der i forbindelse med Ravnunge-Tues runesten er tale om en kongelig dronning, men det er kun en af flere formelle muligheder.²⁸

Foruden at forekomme på Læborg-stenen, optræder *dróttning* på den himmerlandske Ravnkilde-sten 1, DR 134. Desværre er stenen meget slidt, og læsningen og tolkningen af indskriften i runeværket er uholdbar.²⁹ Man bør derfor efter min mening helt se bort fra Ravnkilde-stenen i diskussionen af betydningen af ordet »dronning« på Ravnunge-Tues runesten. Som paralleller til Læborg-stenen kan anføres flere runesten, der er rejst af undersætter eller frigivne trælle over deres herre, se fx Hørning-stenen, DR 58, og Års-stenen, DR 131.

11. Ravnunge-Tues højbyggeri

Som nævnt oplyser Bække- og Horne-stenene, at Ravnunge-Tue har bygget en høj. På Bække-stenen nævnes to andre som medansvarlige for højbyggeriet. Selvom Horne-stenen kun er fragmentarisk bevaret, finder jeg det mest sandsynligt, at der i begge tilfælde er tale om en høj bygget for Thyra. De to andre gange, danske runeindskrifter omtaler højbyggeri – Gunderup-stenen 1, DR 143, og Tryggevælde-stenen, DR 230, – er der tale om initiativer i »familiens skød«. Gunderup-stenen er rejst af Toke over moderen Tove og stedfaderen Ebbe, mens Tryggevælde er rejst af Ragnhild over ægtemanden Gunnulf. Det samme er tilfældet med to upplandske indskrifter fra Broby og Harby, U 135 og U 269.

Vi behøver ikke deraf slutte, at Ravnunge-Tue er beslægtet med Thyra, for der er endnu et prominent eksempel på en runesten, der omtaler byggeriet af en høj. Det gælder den Karlevi-stenen på Öland, DR 411, som er rejst af undersåtterne/forbundsfællerne til en dansk vikingehøvding. Karlevi-stenen er dog unik inden for det nordiske runestensmateriale.

Det at Ravnunge-Tue på Læborg-stenen omtaler Thyra som »sin dronning« udelukker som nævnt, at de to kan være direkte beslægtede, men hvilken forbindelse er der så mellem de to? Det leder over til et andet diskussionspunkt i tolkningen af Bække-stenens og rimeligvis Horne-stenens formulering »Thyras høj«.

Normalt har runeindskrifterne et demonstrativpronomen efter sætningsobjektet, altså »A rejste *denne* sten efter B«, »A gjorde *dissø* kumler efter B« o.s.v., men ordet »denne« mangler på Bække- og rimeligvis også på Horne-stenen. Et hastigt kig på de øvrige nordiske runestenindskrifter i den svenskbaserede Samnordisk runetextdata-bas bekræfter da også tydeligt,

at man skulle forvente et pronominet *þannsi* eller lignende efter ordet »høj« i indskriften. Dette kan som nævnt opfattes emfatisk som en fremhævelse af Thyra, men er endnu en mulig forklaring på, at pronominet »denne« mangler: Hvis der er tale om et højbyggeri, som ikke er foregået i umiddelbar nærhed af runestenen, vil pronomenet være direkte meningsforstyrrende. I så fald har Thyras høj ligget et tredje sted, som har været alment kendt i samtiden, og her kommer Jelling ind i billedet som en hypotetisk mulighed.

Den mulige kobling af »Thyras høj« på Bække- og måske på Horne-stenen med Jelling er naturligvis ikke ny.³⁰ Forbindelsen er imidlertid strandet på den ældre forskningstraditions syn på Jelling-monumentet, hvor man længe antog, at både Gorm og Thyra blev begravet i nordhøjen. Sydhøjen var da enten opført til Thyras ære af Gorm, mens hun endnu levede (Worsaae), eller også blev sydhøjen opført af Harald som en forherligelse af ham selv (Dyggve). Karl Martin Nielsen, hvis opsummering jeg følger her, hælder til den tredje mulighed, fremsat af P.V. Glob, om at Thyra blev begravet i nordhøjen.³¹ Diskussionen kan med dendrodateringerne af anlæggets forskellige faser³² og det nyere fund af kammergraven under kirken³³ bringes et stort skridt videre.

Mens kammergraven i nordhøjen opføres år 958 til minde om Gorm, påbegyndes den tomme sydhøj først omkring 970, i begge tilfælde antagelig på initiativ af Harald og i forbindelse med etableringen af forældrenes »kuml«, som det annonceres på den store Jelling-sten, DR 42. Sydhøjen må opfattes som en kenotaf til minde om Thyra, idet hun formodentligt er død langt hjemmefra, uden mulighed for at blive begravet i Jelling.

Opgaven, der er blevet aktualiseret af Haralds runesten, har lagt beslag på arbejdskraft fra et større land-

område, og her kan en nabo med et opland svarende til det, hvor Ravnunge-Tue rejste sine runesten, sagens passe ind. Haralds brobyggeri i Ravnunge Enge år 979/80³⁴ er i så fald et andet og meget håndfast bevis på forbindelserne mellem Jelling-kongens nær-område og landområdet mod syd.

Eftersom hverken Ravnunge-Tue, Fundin eller Gnyple bærer personbetegnelser, kan vi naturligvis ikke vide, hvilken rolle de tre har spillet i lokalsamfundet, udover at de givetvis har tilhørt de ledende familier i området sydvest for Jellingkongedømmets centrum. At de egenhændigt har opført højen forekommer usandsynligt, snarere har de haft udskrivningsret over andres arbejdskraft.

12. *Hvem var Ravnunge-Tues Thyra?*

Som nævnt har forskerne snart identificeret Thyra fra Ravnunge-Tues runesten med Gorm den Gamles hustru, snart afvist enhver sammenhæng. Min egen vurdering stemmer overens med de synspunkter, Karl Martin Nielsen fremlagde allerede i 1954. I artiklen konkluderes det, at der kan være en sammenhæng, om end den ikke kan bevises. I betragtning af Ravnunge-Tue-stenenes usædvanlige karakter, er Karl Martin Nielsen ikke utilbøjelig til at mene, at der meget vel kunne være en sammenhæng.

Den større klarhed omkring kronologien for Jelling-monumentet, den fornyede analyse af den tømte kammergrav i nordhøjen og genbegravelsen i kammergraven under den første kirke gør det imidlertid muligt at rydde op i nogle af spekulationerne omkring Ravnunge-Tues runesten.

Desværre er der i mellemtiden sket det, at de mulige oplysninger på Ravnunge-Tues runesten på grund af 1900-tallets strenge kildekritiske forskningstradition runesten har været nedtonet og i nogle tilfælde helt

udeladt i Jelling-diskussionen.³⁵ Undtagelsen er den svenske historiker Birgit Sawyer, som har foreslået en radikal omtolkning af Jelling-stenene og Ravnunge-Tues runesten ud fra en hypotese om, at runesten primært har skullet tjene som legitimering af arvekrav.

Forslaget, der har været fremsat adskillige steder de seneste år,³⁶ har fået en fremtrædende plads i den seneste udgave af Politikens og Gyldendals Danmarks-historie, forfattet af Peter Sawyer. Det hedder heri:

En del taler [imidlertid] for, at Gorms sten [i Jelling] er senere end Haralds, og at Tyre ikke alene overlevede Gorm, men også blev gift igen med en stormand ved navn Tue, som satte mindst to runesten til minde om hende [...]. Det tyder på en latent strid om, hvem der skulle arve »Danmark« efter Tyre.³⁷

Sawyers nye Danmarkshistorie har ikke stået uimodsagt,³⁸ og en mild undren udtrykkes også i Steffen Heibergs anmeldelse i Politiken 7/8 2002.

Jeg mener, at Birgit Sawyers nyfortolkning må afvises som usandsynlig, alene fordi der beviseligt findes runesten, som er rejst uden arveretslige motiver, fx sten rejst til minde om stenrejseren selv i levende live. Hvis Jelling og Bække-Læborg-stenene er rejst af andre grunde end de rent arveretslige, – pral og magtdemonstration fx –, hvilket vel ikke er utænkeligt, når der er tale om kongelige stenrejsere, bortfalder grundlaget for de vidtgående omfortolkninger.

Dertil kommer, at man – med gammel runolog-jargon – bør »læse det der står«. I dette tilfælde er det sprogligt umuligt, at Ravnunge-Tue kan omtale Thyra som *dróttning sína*, »sin herskerinde«, samtidig med at han skulle være gift med hende. Selvom det på den baggrund er let at kritisere Birgit Sawyers historiske

nykonstruktion, mener jeg hun har fat i en vigtig og overset pointe, nemlig at man ikke kan forbigå Ravnunge-Tue i diskussionen af Jelling-dynastiet.

Men hvorfor rejser han tre runesten over Thyra, hvis vi godtager, at Thyra virkelig er identisk med Gorm den Gamles hustru?

13. Hvem var Ravnunge-Tue?

Desværre får vi intet at vide om Ravnunge-Tues position i vikingetiden på de tre runesten, men han har utvivlsomt tilhørt en af de lokale stormandslægter. Hvis hans runesten er blevet til i Haralds regeringstid, forekommer det sandsynligt, at Ravnunge-Tue var allieret med – eller havde svoret troskabsed til – Jellingkongen.

10-15 km nordvest for Bække-Læborg og ca. 20 km sydvest for Jelling findes en runesten på Randbøl Hede, DR 40, fig. 5, der er nogenlunde samtidig med Ravnunge-Tues runesten. Randbøl-stenen rummer følgende usædvanlige, delvist poetisk udformede indskrift:

**tufi : bruti : rispi : stin : pansi : aft : lika :! brutia : þir
: stafar : munu :! þurkuni : miuk : liki : lifa :**

Tófi Bryti ræisþi stæin þannsi æft líka brytia. Þér stafar munu Þórgunni miok længi lífa.

Tue Bryde rejste denne sten efter brydens ægtefælle. Måtte disse runestave bevares meget længe til minde om Thorgunn.

Stenen er rejst af Tue Bryde *æft líka brytia*, »over brydens ægtefælle«. Sidste del af rejserformlen er usædvanlig på to punkter. Dels er slægtskabsordet »liki« grammatisk et maskulinumsord, som i dette tilfælde bruges med feminin sexus, nemlig Tues hustru, dels er gentagelsen af ordet »bryde« påfaldende, hvis ikke

ligefrem klunget. Normalt ville man vente det enkle: *æftir N.N., konu sína*, »efter N.N., sin hustru«. Forklaringen må være den, at hustruens navn først skal afsløres i den efterfølgende strofe, som allittererer på

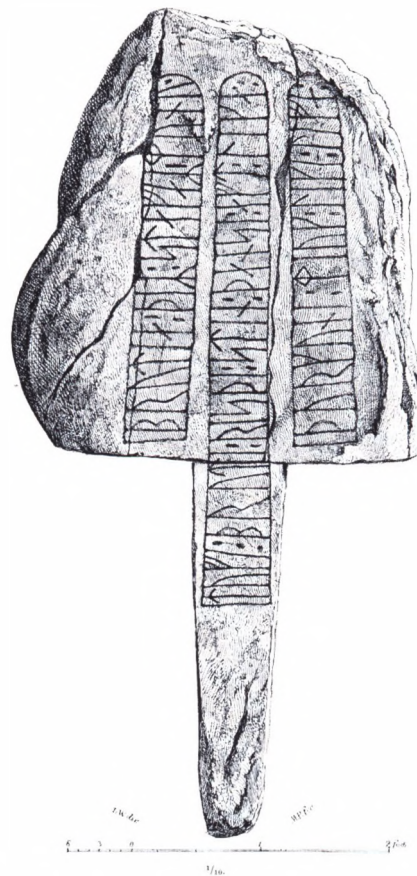

Fig. 5. Randbøl-stenen tegnet af Magnus Petersen til Ludv. Wimmers runeværk 1893-1908. Stenen, der er rejst af Tue Bryde kan have sammenhæng med Ravnunge-Tue, såvel indholdsmæssigt som kulturhistorisk.

navnet Thorgun, men også at det har været vigtigt at understrege brydeværdigheden.

Vi kender ikke mere til Tue Bryde eller Thorgun, og begge navne er almindelige i vikingetidsindskrifterne. Formelt kunne Randbøl-stenens Tue og Ravnunge-Tue være samme person, men det er umuligt at sandsynliggøre nærmere. Til gengæld mener jeg, at Randbøl-stenens »bryde« kan bruges til at illustrere magtforholdene i omegnen af Jelling i senvikingetiden. Jelling-dynastiet har samlet riget, sådan som Harald proklamerer på den store Jelling-sten, DR 42. Det forekommer rimeligt at antage, at Jellingkongerne har haft bryder til at styre oplandet, og det er sikkert, at alle på Randbøl hede har været klar over, hvis bryde stenrejseren Tue har været.

Tilsvarende mener jeg, at Ravnunge-Tues runesten kan ses i dette lys, nemlig som en afspejling af den magt, der udgik fra Jelling. Om Ravnunge-Tue ligefrem var bryde, er ren spekulation. Endnu mere spekulativt er spørgsmålet, om det eventuelt er Haralds bryder, der gemmer sig i nogle af de syv danske stednavne, der indeholder ordet »bryde« som forled, da disse stednavne formelt set kan være dannet efter vikingetiden.³⁹ Det er dog tankevækkende, at man finder sognebyen Bryrup, olddansk **Brytia-thorp*, otte km vest for Sønder Vissing, DR 55, hvor Haralds hustru Tove rejste en runesten til minde over sin mor.

Naturligvis skal man være varsom med at fremsætte synteser på grundlag af et begrænset kildemateriale. På den anden side må vi regne med, at de jyske runesten blev rejst inden for en ret snæver periode, som falder sammen med Jelling-kongedømmets ekspansion. Hvis Ravnunge-Tue skal tildeles et hjørne af Danmarkshistorien, bør det i hvert fald ske så vidt muligt uden at skulle bortforklare runestenenes ud-sagn som forfalskede eller fejlagtige.

Noter

1. Jørgensen 1994 s. 170, 258.
2. Se fx Hvass 1993; Nielsen 1998.
3. Meesenburg 1996 s. 153-157.
4. Knudsen 1991; Stoklund 1994.
5. Moltke 1976 s. 97; Stoklund 1995 s. 325 f.
6. Moltke 1940-43; Moltke 1976 s. 411.
7. Stoklund 2004.
8. Moltke 1976 s. 177.
9. Stoklund 1993 s. 261.
10. Stoklund 1989 s. 222 f.
11. Moltke 1976 s. 430.
12. Kristensen 1931 s. 644.
13. Moltke 1953.
14. Moltke 1960.
15. Navnet genfindes muligvis på den anden, sværttolkelige runesten fra Bække ved Klebæk Høje, DR nr 30, der er rejst af **hribno:ktubi** se (Sawyer 2000 s. 163 note 19). I så fald må der være tale om en klunget udført indskrift, der er inspireret af indskriften på Bække-stenen, DR 29.
16. Jansson 1984 s. 110-112.
17. Stenen i Dronningehullet, der angiveligt lå »1.000 Alen nord for Læborg Kirke«, var kendt af fortidsinteresserede fra Ole Worms tid. Stedet er i den folkelige tradition blevet knyttet til sagnet hos Saxo om Harald, der beordrede en kæmpesten flyttet fra havet op til Jelling som mindesmærke over moderen Thyra. Koblingen med sagnet om dronning Thyra er bestemt interessant, men den kan skyldes en fortolkning af ordlyden på Læborg-stenen. Selvom stedet blev fredlyst i begyndelsen af 1800-tallet, er det i dag blevet overdækket med jord og gået i glemmebogen. Iflg. Svend Aage Knudsen (mundtlig meddelelse) bør stedet søges i en lille granbevoksning nord for kirken.
18. Lerche Nielsen 2001a.
19. Iversen 1978.
20. Nielsen 1954 s. 253 f.
21. Høgsbro Østergaard 1975.
22. Lerche Nielsen 2001b s. 240.
23. Moltke 1976 s. 185.
24. Degnbol & Jensen 1978.
25. Kousgård Sørensen 1984 s. 56.
26. Schou Jørgensen 1997.
27. På moderne dansk (som i svensk og norsk) er *dröttin* blevet fejlopfattet som et ord i bestemt form, og derfor er 'drotten' for-

- virrende nok blevet reduceret til 'drot'. Omkring etymologien til ordet henvises til Bjorvand & Lindemann (2000 s. 154 f.).
28. Nielsen 1954 s. 262.
 29. Ved en grundig feltundersøgelse sammen med Marie Stoklund, Lisbeth Imer og Rikke Steenholt Olesen i april 2004 kunne konstateres, at indskriften på Ravnkilde-stenen, DR 134, er næsten fuldstændigt slidt væk af de fødder, der har trampet over stenen igennem århundreder. Vi kunne ikke bekræfte læsningen af risterformelen »N.N. ristede disse runer« (tekstlinjen til venstre) endsige fastslå med sikkerhed, at indskriften indeholder ordet »dronning«. Rekonstruktionen i DR hviler på en række usandsynligheder, som stammer tilbage fra Ludvig Wimmers runeværk. Den nærmere diskussion heraf vil blive publiceret andetsteds.
 30. Nielsen 1954 s. 257.
 31. Nielsen 1954 s. 259.
 32. Leth-Larsen 1989 s. 9.
 33. Krogh 1993.
 34. Schou Jørgensen 1997 s. 80.
 35. Se fx Jensen 2004 s. 371-81.
 36. B. Sawyer 1994, B. Sawyer 2000 s. 158-166, B. & P. Sawyer 2003.
 37. P. Sawyer 2002 s. 221.
 38. Fx Herschend 2002.
 39. Forleddet »bryde« indgår i syv torp-navne i det nuværende Danmark: Brøderup (Snæsere sn, Bårse hd), Brøttrup, (Malle sn, Slet hd), Bryrup (Mønsted sn, Fjends hd), Bryrup (sogn i Tyrsting hd), Brørup (Hylke sn, Voer hd), Brørup (Bøvling sn, Skodborg hd) samt Brørup (sogn i Malt hd).

Litteratur

- Bjorvand, Harald & Fredrik Otte Lindemann: *Våre arveord*. Etymologisk ordbok. Oslo 2000.
- Degnbol, Helle & Helle Jensen: *Jomsvikingernes Saga*. Harald Blåtand, Svend Tveskæg og Vikingerne i Jomsborg. Oversættelse, indledning og noter ved H. Degnbol og H. Jensen. København 1978.
- DR + nummer = *Danmarks Runeindskrifter* ved Lis Jacobsen og Erik Moltke. Bind 1 Atlas, Bind 2 Text. København 1941-42.
- Herschend, Frands: Kind harts are more than cunning heirs and simple pride than property. *Skandia* 67:1, 2002, s. 23-30.
- Hvass, Steen: Bebyggelsen. *Da klunger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. (red. Steen Hvass & Birger Storgaard). Århus 1993, s. 187-194.

- Høgsbro Østergaard, K.: Bække kirke og Ravnunge-Tues runesten. Nogle kirkearkæologiske iagttagelser. *Fra Ribe Amt* 1975, s. 340-61.
- Iversen, Mette: Bedstefars sten. *Skalk* 1978:4, s. 16 f.
- Jansson, Sven B.F.: *Runinskrifter i Sverige*. 3. oplagan. Stockholm 1984.
- Jensen, Jørgen: *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400-1050 e.Kr.* København 2004.
- Jomsvikingesagaen (Jómsvíkingsa saga), se Degnbol & Jensen 1978.
- Jørgensen, Bent: *Stednavneordbog*. 2. udgave. København 1994.
- Knudsen, Svend Aage: *Runestenen fra Malt*. Særtryk af Mark og Montre 1991.
- Kousgård Sørensen, John: *Patronymer i Danmark 1. Runetid og middelalder*. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning 23, København 1984.
- Kristensen, Marius: Ribe Amts Runeindskrifter. *Fra Ribe Amt* 1928-31, s. 623-644.
- Krogh, Knud: *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling*. Vikingernes monumenter i Jelling 1. København 1993.
- Lerche Nielsen, Michael: Runestenen i Horne og spørgsmålet om stenens oprindelige placering. *Fra Ribe Amt* 2001 s. 441-448.
- : Kan der spores jyske træk i runesproget?. *8. Møde om udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus Universitet 12.-13. oktober 2000, Århus 2001 s. 236-245.
- Leth-Larsen, Bodil: *Kongehøjene i Jelling. Status over 170 års forskning*. Carlsbergfondet, Frederiksborgmuseet, Ny Carlsbergfondet. Årsskrift 1989, s. 9-15.
- Meesenburg, Horst: Grave og Samfund. *Før byen kom... Esbjergs Historie 1. Tiden indtil 1850*. Esbjerg 1996, s.103-158.
- Moltke, Erik: Hvad er meningen med en meningsløs brakteatindskrift? *Fra Ribe Amt* 1940-43, s. 545-50.
- : Tømrer-runer. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, s. 151-156.
- : Runepindene fra Ribe. En lyf-stav og et håndtag. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1960, s. 122-36.
- : *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København 1976.
- Nielsen, Karl Martin: Bække-Læborg-stenene og den lille Jellingsten. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1954, s. 252-64.
- Nielsen, Leif Christian: Yngre romersk jernalder, germansk jernalder og vikingetid, ca. 300-1050/1100 e. Kr. *Marsk, land og bebyggelse. Ribegnen gennem 10.000 år 1-2*. (red. Stig Jensen). Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 35, Århus 1998, s. 141-159.

- Samnordisk runtextdatabas, se <http://www.nordiska.uu.se/forskning/samnord.htm>
- Sawyer, Birgit: Kampen om Thyre Danebod. *Siden Saxo* 4, 1994, s. 36-41.
- : *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford 2000.
- Sawyer, Birgit & Peter: A Gormless History? The Jelling dynasty revisited. *Runica – Germanica – Mediaevalia*. (ed. W. Heizmann & A. van Nahl) Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 37. Berlin-New York 2003, s. 689-706.
- Sawyer, Peter: Da Danmark blev Danmark – om tiden frem til 1050. Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie, 2. udgave, bind 3. København 2002.
- Schou Jørgensen, Mogens: Vikingetidsbroen i Ravning Enge. Nye undersøgelser. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1997, s. 74-87.
- Stoklund, Marie: Runer 1989. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1989, s. 222 f.
- : Runer 1993. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1993, s. 259-274.
- : Malt-stenen – en revurdering. *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8-12 August 1990*. (red. James E. Knirk) Runrön, Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 9. Uppsala 1994, s. 179-202.
- : Die Runen der römischen Kaiserzeit. *Himlingøje – Seeland – Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*, (red. Ulla Lund Hansen). København 1995, s. 317-46.
- : The Runic Inscription on the Ribe Skull Fragment. *Ribe Excavations 1970-76*. vol. 5, (eds. Mogens Bencard, A. Kann Rasmussen & H. Brinch Madsen). Højbjerg 2004, s. 27-42.
- Sö + nummer = Södermanlands runinskrifter granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén. *Sveriges runinskrifter* 3. Stockholm 1924-1936.
- U + nummer = Upplands runinskrifter granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson 1-4. *Sveriges runinskrifter* 6-9. Stockholm 1940-1958.